

T. e. d., professor Əliyev Qabil
Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: *Qabil-Aliyev@mail.ru*

YAQUB MAHMUDOV VƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ TARİXİ

Açar sözlər: akademik Yaqub Mahmudov, AXC xadimləri, milli dövlətçiliyin bərpası, ensiklopediya, soyqırım tarixi
Key words: academician Yagub Makhmudov, the creators of ADR, the restoration of national statehood, the encyclopedia, the history of genocide
Ключевые слова: академик Ягуб Махмудов, создатели АНР, восстановление национальной государственности, энциклопедия, история геноцида.

Günümüzdə akademik Yaqub Mahmudovu hər kəs tanıyır. Azərbaycan gəncləri ona orta məktəb dərslərlərinin müəllifi kimi tanımış, ondan "Ata yurdu" sevgisini, doğma torpağa məhəbbəti öyrənmiş, xalqımızın böyük imperiyalar yaratmasından qürur duymuşlar. Orta və yaşlı nəsil onun əsərlərində, televiziya ekranlarında çıxışlarında tariximizin önəmli problemləri ilə bağlı müdrik yanaşmasını seyr etmiş, millət vəkili kimi xalqımızın haqlı davasını necə mərdliklə müdafiə etməsinin şahidi olmuşdur.

Bu sətirlerin müəllifi də onu 40 ilə yaxındır ki tanıyır, onun bütün tələtümli mərhələlərdə alim-vətəndaş mövqeyini açıq şəkildə ortaya qoymasının, elmi prinsipliliyinin, gənc tədqiqatçılara qol-qanad verməsinin şahidi olmuşdur. Bu məqalədə görkəmli alimin çoxşaxəli elmi yaradıcılığının bir sahəsi – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin öyrənilməsi və geniş ictimaiyyətə doğru-dürüst çatdırılması sahəsindəki xidmətləri haqqında bilgi veriləcəkdir.

1980-ci illərin sonlarında, yenidənqurma və aşkarlıq şüarlarının yeni irəli sürüldüyü bir zamanda Yaqub müəllim Azərbaycan Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin dekanı kimi universitetdə demokratik ab-havanın yaranmasına, xalqımızın milli-azadlıq mübarizəsinin başlanmasına öz töhfəsini vermişdir. O, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Moskvanın erməniparast mövqeyini çəkinmədən tənqid etmiş, Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə dəfələrlə səfər edərək oradakı insanlara doğma torpaqlarını, yurd-yuvalarını qorumaları üçün yardımlar etmiş, xalq hərəkatı iştirakçılarının təqib olunmasına müqavimət göstərmişdir. Bu illərdə universitet auditoriyalarında Sovet hakimiyyəti dövründə uzun müddət ərzində üzərinə qadağa qoyulmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi haqqında tələbələrə düzgün məlumat verilməsinə nail olmuşdur.

Yaqub müəllimin həmin dövrdə çox böyük xidməti Azərbaycan Dövlət Universitetinin adının önündən bu ali məktəbin tarixində heç bir xidməti olmayan "S.M.Kirov adına" ifadəsinin götürülməsi və Universitetin tarixi – Bakı Dövlət Universiteti adının bərpa edilməsidir. Məhz onun sədrliyi ilə keçən Tarix fakültəsi Elmi Şurasının iclasında bu haqda qərar qəbul edilmiş və Universitet rəhbərliyi qarşısında vəsətət qaldırılmışdır. Tarix fakültəsinin dekanı həmin dövrdə AXC tarixinin öyrənilməsinə gəncləri cəlb etməyə çalışır, Cümhuriyyət xadimləri, onların fəaliyyəti haqqında elmi araşdırmalar aparmağa həvəsləndirirdi.

Müstəqilliyin bərpasından sonra Yaqub müəllimin AXC tarixinin öyrənilməsi, tədrisi və təbliği sahəsində fəaliyyəti daha da genişləndi. Onun rəhbərliyi altında hazırlanan orta ümumtəhsil məktəbləri üçün "Azərbaycan tarixi" proqramında Vətən tarixinin önəmli problemləri, o cümlədən AXC dövrü ilk dəfə ayrıca mövzular şəkildə əks olundu. Bu da öz növbəsində yeni yaradılan "Azərbaycan tarixi" dərslərinə həmin mövzuların salınmasına və geniş işıqlandırılmasına əsas oldu. 1998-ci ildə Bakı Dövlət Universitetində AXC-nin 80 illiyinin qeyd edilməsində də Yaqub müəllim sinəsini qabağa verdi. Onun elmi redaktorluğu ilə "Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası"nın ayrıca sayı bu yubileyə həsr edildi. 2003-cü ildə isə onun təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə Bakı Dövlət Universitetində AXC-nin 85 illiyi münasibətilə beynəlxalq elmi konfrans keçirildi. Müxtəlif ölkələrdən dəvət edilən nüfuzlu alimlərin iştirakı ilə baş tutan konfransda Vətən tarixinin bu şanlı hadisəsi, AXC qurucularının misilsiz xidmətləri minnətdarlıqla qeyd edildi.

2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin tapşırığı ilə Yaqub Mahmudov "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası" hazırlamağa başladı. Bu son dərəcə

məsuliyyətli və yetərinə ağır vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün Yaqub müəllim çox böyük bir zəhmətə qatılmalı oldu. O, ilk növbədə AXC ensiklopediyası üçün sözlük hazırladı, bu sahədə səriş-təsi olan elm adamlarını ətrafına topladı, bir sıra önəmli məsələlərin araşdırılması və aydınlaşdırılması üçün gərəki hazırlıqları gördü. 2004-2005-ci illərdə isə onun rəhbərliyi altında "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası" iki cildə nəfis şəkildə nəşr edildi.

Bu sətirlerin müəllifinə həmin dövrdə ensiklopediyayı hazırlayan komandanın üzvü kimi Yaqub müəllimin Ensiklopediya redaksiyasına daxil olan bütün məqalələrə və məlumatlara, tərtib edilən xüsuslərə necə diqqətlə, həssaslıqla yanaşmasını müşahidə etmək qismət olmuşdur. Onun bu gün də aktuallığını saxlayan qəti prinsipi Cümhuriyyətin bütün qurucuları haqqında müsbət cəhətləri qeyd etmək, birinin xidmətini şişirdib, digərinin fəaliyyətini kiçiltmək meyllərinə yol verməmək, bütün məsələlərə qiymət verərkən o dövrün reallıqlarını, beynəlxalq vəziyyəti nəzərə almaq idi. Bu gün həmin ensiklopediyayı vərəqləyən hər kəs bu fundamental nəşrin hər səhifəsində AXC xadimlərinin hər biri haqqında böyük ehtiramla bəhs edilməsini, qarşıya çıxan çətinliklər və onların həlli istiqamətində göstərilən fəaliyyət haqqında çox obyektiv qiymət verilməsinə görə bəslənir.

"Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası" yalnız AXC və onun qurucularının çoxşaxəli fəaliyyəti haqqında dolğun məlumatları əks etdirənlə qalmamış, həm də bir sıra önəmli məsələlərə aydınlıq gətirmiş, formalaşmış qənaətlərin dəyişməsinə təkan vermişdir. Məsələn, XX əsrin 90-cı illərində Türkiyə və bəzi Azərbaycan tarixçilərinin əsərlərində Qafqaz İslam Ordusunun təşkili ilə bağlı belə bir fikir səsləndirdi ki, bu ordu bilavasitə Osmanlı diviziyalarından təşkil olunmuşdur. Yalnız "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası"nda Qafqaz İslam Ordusu, Azərbaycan generalı haqqında məqalələrdə bu ordunun tərkibində azərbaycanlı hərbiçilərin mühüm yer tutması, osmanlı və azərbaycanlı əsgərlərin çiyin-çiyinə vuruşmaları haqqında konkret faktlar əks olunmuşdur.

Azərbaycanda demokratik cəmiyyət quruculuğunun çox önəmli ünsürü olan parlamentarizm ənənəsinin başlanğıc tarixi uzun müddət Azərbaycan Parlamentinin işə başladığı 7 dekabr 1918-ci ildən götürülmüşdür. İlk dəfə "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası"nda bu fakt dəqiqləşdirilmiş, başlanğıc tarixin ilk qanunverici orqan – Azərbaycan Milli Şurasının yaradıldığı 27 may 1918-ci il olması irəli sürülmüşdür.

Yaqub müəllim AMEA Tarix İnstitutunun direktoru təyin edildikdən sonra onun Azərbaycan tarixinin obyektiv öyrənilməsi və ictimaiyyətə təqdim edilməsi sahəsində fəaliyyəti daha geniş miqyas aldı. Tarix İnstitutunda ölkəmizin qədim çağları haqqında məlumatları əks etdirən mixi kitabələrin, antik müəlliflərin məlumatlarının, orta yüzilliklərdə yazılmış əsərlərin, xüsusən də yeni və müasir dövr tarixini əks etdirən sənəd və materialların nəşr edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsinə başlandı.

Dünyanın müxtəlif ölkələrinin arxivlərində, kitabxanalarında, muzeylərində mühafizə edilən və ölkəmizin tarixinin çox önəmli problemlərini yüksək elmi səviyyədə araşdırmağa imkan verən sənədlərin götürülməsi və toplular halında nəşr edilməsi işi geniş vüsət aldı. Tarix İnstitutunun direktoru, AMEA-nın həqiqi üzvü, Əməkdar elm xadimi Yaqub Mahmudovun şəxsi təşəbbüsü ilə başlanmış bu nəcib və son dərəcə gərəklilikli iş artıq öz bəhrəsini vermiş, onun illər London, Paris, Berlin, Sankt-Peterburq, Moskva, İstanbul, Dehli, Tbilisi, Mahaçqala və digər yerlərdə yatıb qalmış, bir sıra obyektiv səbəblərdən uzun dövr ərzində əlçatmaz olan qiymətli sənədlər cild-cild nəşr edilərək elmi ictimaiyyətə və Vətən tarixi ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsinə çatdırılmışdır.

Azərbaycan torpaqlarının XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilməyə başlanması, Rusiya hakimi dairələrinin tutduğu yerlərdə möhkəmlənmək üçün atdığı addımlar, ilk növbədə İran və Osmanlı dövlətlərindən erməni əhalisinin köçürülmə tarixi Azərbaycan ərazilərində yerləşdirilməsi, müstəmləkə idarəçiliyi yaradılması, xalqımızın hüquqlarının tapdalanması və bunlara qarşı müqavimət hərəkatından, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması əzəli və dövründə regionda baş verən mürəkkəb proseslərdən bəhs edən sənədlər üzrə qruplaşdırılaraq toplular halında nəşr edilmişdir. Böyük Britaniya, Almaniya, Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan və digər ölkələrin arxivlərində saxlanılan bu sənədlərin ölkəmizə gətirilərək nəşr edilməsi Vətən tarixinin az öyrənilmiş, təhriflərə məruz qalmış bir çox problemlərini obyektiv araşdırmağa əlverişli şərait yaratmışdır.

AMEA Tarix İnstitutunun nəşr etdiyi sənəd topluları içərisində Azərbaycan xalqına qarşı Rusiya hakimiyyət nümayəndələrinin fəal yardımı ilə erməni qatı millətçi təşkilatlarının 1905-1906-cı illərdə həyata keçirdikləri kütləvi qətl və qarətləri, Birinci Dünya müharibəsi başlandıqdan sonra erməni hərbi birliklərinin Şərqi Anadoluda, Qars, Ərdahan, Batum vilayətlərində, Cənubi Azərbaycanda Urmiya bölgəsində, İrəvan və Gəncə quberniyalarında türk-müsəlman əhaliyə divan tutmaları, 1918-ci ilin yazında erməni və rus hərbcilərindən təşkil edilmiş bolşevik-daşnak qüvvələrinin Bakı şəhərində və Bakı quberniyasının qəzalarında yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırım törətmələri kimi çox ağırlı problemləri aydınlaşdıran materialların dərc edilməsi [1] böyük elmi əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, həm də yüksək ictimai-siyasi dəyərə malikdir. Müasir dövrdə Ermənistan hakimiyyətində təmsil olunanların və onlara havadarlıq edənlərin iddia etdikləri uydurma "erməni soyqırımı" ilə bağlı yalan və uydurmaların ifşa edilməsi üçün bu sənədlər təkzibedilməz sübutlar verir.

Məhz AMEA Tarix İnstitutunun Yaqub müəllimin rəhbərliyi altında Bakı Sovetinə aid erməni-rus hərbi birləşmələrinin 1918-ci ilin mart-aprel aylarında azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımları törətməsi haqqında tədqiqatları və topladığı sənədlər Bakı şəhəri İcra Hakimiyyətinə əsas verdi ki, 2009-cu ilin yanvar ayında paytaxtın mərkəzində "Sahil" bağında hərbi yenidən qurulması və onun altında avtomobil dayanacağına tikilməsi ilə əlaqədar, bu ərazidə yerləşən "26 Bakı Komissarı" abidəsinin sökülməsi barədə qərar qəbul etsin [2].

Tarix İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən hazırlanmış "Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (1917-1920-ci illər). I c., Rusiya Dövlət Sosial-siyasi Tarix Arxivinin sənədləri" (Bakı, 2010); "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Böyük Britaniyanın arxiv sənədlərində". (Rus dilində) (Bakı, 2011); "Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri). I c., Böyük Britaniya kitabxanasının arxiv sənədləri" (Bakı, 2012); "Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XIX-XX əsrlər). Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivinin sənədləri" (Bakı, 2012); "Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XIX-XX əsrlər). Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi və Gürcüstan Mərkəzi Ən Yeni Tarix Arxivinin sənədləri" (Bakı, 2013) və digər toplular son dərəcə qiymətli sənəd və materialları özündə cəmləşdirmişdir.

Sənəd toplularından bir neçə nümunə dərc olunmuş materialların əhəmiyyətini qiymətləndirmək üçün xarakterikdir. "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Böyük Britaniyanın arxiv sənədlərində" (Bakı, 2011) adlı rus dilində nəşr edilmiş topluda Cənubi Qafqazda və İrandakı ingilis missiyalarının, hərbi nümayəndələrin Londona ünvanladığı raportlar, məxfi məlumatlar cəmlənmişdir.

1917-ci ilin sonunda Britaniya missiyasının məlumatına görə, Qafqaz cəbhəsində yalnız erməni hərbi birlikləri cəbhə xəttində qalmışdı və işğal edilmiş əraziləri əldə saxlamağa çalışırdı. Cəbhədə 2 erməni diviziyası, 1 aysor diviziyası, 1 rus könüllülərindən ibarət diviziya və 1 diviziya da yunanlardan və digər milli qüvvələrdən ibarət olmaqla mövcud idi. Tiflisdəki ingilis vitse-konsulunun məlumatına görə, gürcü ordusuna ümid bəsləmək olmazdı: onun piyada qoşunu bolşevik əhval-ruhiyyəsinə idi, atlı qoşun isə yalnız Gürcüstan ərazisini qorumaq niyyətində olduğunu bildirmişdi [3, s.65].

Bu məlumatları əsas götürən Böyük Britaniya hakim dairələri maliyyə yardımlarını da məhz Osmanlı qoşunlarına qarşı cəbhədə qalan erməni birliklərinə ünvanlamışdılar. Böyük Britaniyanın Qafqazda və İranda olan nümayəndəlikləri vasitəsi ilə 1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin başlanğıcında erməni hərbi birliklərinə çatdırmaq üçün rus hərbi nümayəndələri vasitəsilə general Aveyanova 1 milyon rubl, rus könüllü hərbi birliyinə 200 min rubl, gürcü hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətini davam etdirməsi üçün də 4 milyon rubl vəsait verilmişdi [3, s.66].

Böyük Britaniya arxivlərində mühafizə edilən sənədlərdə bu dövlətin Qafqazda yeni yaranmış respublikalara münasibətini, erməni hərbi birliklərinin 1918-1920-ci illərdə İrəvan, Naxçıvan, Qars və digər bölgələrdə müsəlman əhalini qəddarlıqla qətlə yetirməsini, erməni siyasi xadimlərinin siyasi konyukturdan asılı olaraq mövqelərini asanlıqla dəyişmələrini əks etdirən məlumatlar [3, 17,35,37, 94,100 sayılı sənədlər] xüsusi maraq doğurur. Məsələn, Böyük Britaniyanın Qafqazdakı ali komissar O.Vordropun Londona göndərdiyi 2 oktyabr 1919-cu il tarixli məxfi teleqramda ermənilərin Yeni-Bəyazıt, Gümrü və İrəvan bölgələrində 60 müsəlman kəndini dağıtmaları haqqında məlumat verilmişdi [3, 72 sayılı sənəd].

Böyük Britaniyanın arxiv sənədlərində AXC rəhbərlərinin yüksək şəxsi keyfiyyətləri, demokratik dəyərlərə və mütərəqqi ideyalara bağlı olmaları, öz ölkələrinin müstəqilliyinin qorunub saxlanması üçün ciddi səy göstərmələri, dövlət idarəçiliyində qısa müddətdə böyük uğurlar qazanmaları da əks olunmuşdur [3, 52 sayılı sənəd].

"Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XIX-XX əsrlər. Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivinin sənədləri" (Bakı, 2012) adlı topluda ermənilərin Qacarlar İrəni və Osmanlı dövləti hüduqlarından XIX yüzillikdə və XX yüzilliyin əvvəllərində köçmələri, 1905-1906-cı illərdə və sonrakı illərdə erməni silahlı dəstələrinin dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı qətl və qarətlərini əks etdirən materiallar [4, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23 sayılı sənədlər] mühüm yer tutur. Bu sənədlərdə erməni qaçqınları Gəncə və Bakı quberniyalarında yerləşdirilməsi haqqında rəsmi hakimiyyət orqanlarının raportları, məlumatları, idarələrarası yazışmalar əks olunmuşdur. Həmin sənədlər müharibə başladıqdan sonra 400 minə qədər erməninin Osmanlı dövləti hüduqlarından Rusiya tərəfə qaçdığını göstərir ki, bu da öz növbəsində uydurma "erməni soyqırımı" qurbanlarının sayının dəqiqləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Əlbəttə, bu misalları sayını artırmaq da olardı. Lakin elə bu faktlar da müsbət edir ki, AMEA Tarix İnstitutu çox böyük əhəmiyyətə malik iş görmüşdür. Respublikamıza gətirilən və bir-birinin ardınca nəşr edilən sənəd topluları Vətənimizin tarixini obyektiv tədqiq etmək, zaman-zaman yol verilmiş təhrifləri aradan qaldırmaq, xüsusən də tariximizi saxtalaşdıranları ifşa etmək üçün kəsərlə faktlar, konkret dəlil-sübutlar ortaya qoymuşdur.

Yaqub müəllimin AXC tarixinin öyrənilməsinə növbəti töhfəsi 2008-ci ilin may ayında AMEA Tarix İnstitutunda AXC-nin 90 illiyinə həsr olunmuş elmi konfrans keçirilməsi olmuşdur. Konfransda Yaqub müəllim "Azərbaycan xalqının ilk Demokratik Respublikası" adlı məruzə ilə çıxış etdi. Azərbaycanın dövlətçilik tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tutduğu yeri yüksək qiymətləndirərək, parlamentarizm ənənələrinin, demokratik idarəetmə qaydalarının tətbiq edilməsini "Azərbaycan xalqının çox böyük tarixi nailiyyəti" adlandırdı [5, s.29]. Bu konfransda AXC dövrünə aid daha 11 məruzə dinləndi. Konfransın materialları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Əsərlərinin 25-ci cildində ayrıca nəşr edildi.

2013-cü il may ayının 24-də AMEA Tarix İnstitutunda Yaqub müəllimin rəhbərliyi altında AXC-nin 95 illiyinə həsr olunmuş daha mötəbər elmi məclis – beynəlxalq elmi konfrans keçirildi. Yaqub müəllim "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Şərqdə ilk demokratik respublikadır" mövzusunda məruzə etdi. Konfransda daha 15 adda məruzə dinləndi. Konfransın işində Türkiyədən, Gürcüstandan, Özbəkistandan alimlər iştirak etdilər.

2014-cü ildə Yaqub müəllimin rəhbərliyi altında "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası"nın yeni əlavə və düzəlişlər edilmiş yeni təkmil nəşri gerçəkləşdirildi. Bu nəşrdə AXC qurucuları ilə bağlı məlumatlar daha dolğun, AXC hökumətlərinin fəaliyyəti daha dəqiq əks olunmuşdur.

Yaqub müəllimin AXC tarixinin öyrənilməsinə mühüm xidmətlərindən biri də Azərbaycan cəmiyyətinin diqqətini 1918-ci ildə İrəvanın ermənilərə verilməsi məsələsinə yönəltməsi olmuşdur. O, kütləvi informasiya nümayəndələrinə verdiyi müsahibələrdə bu məsələyə kifayət qədər sət və qətiyyətli mövqe ortaya qoymuşdur: "Böyük dövlətlərin və Osmanlı imperiyasının bəzi siyasi dairələrinin təzyiqi ilə Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1918-ci il mayın 29-da qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanı ətrafındakı 9 min kvadrat kilometrlik ərazi ilə birlikdə ermənilərə güzəştə gedib. Sənədlər sübut edir ki, erməni tərəfi Batum danışıqları və müqavilələrinə əsasən, İrəvan və ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarının onlara verilməsi müqabilində üzərinə bir neçə öhdəlik götürmüşdü. ... Lakin ermənilər məqsədlərinə nail olduqdan sonra üzərlərinə götürdükləri bütün öhdəlikləri birtərəfli qaydada pozdu və işğalçılıq siyasətini davam etdirdilər. ... Buna görə də Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının qərarına yenidən baxılmalı, həmin qərar qüvvədən salınmalı və Azərbaycan xalqının İrəvan və ətrafındakı torpaqlara tarixi varislik hüququ bərpa olunmalıdır" [6].

Əlbəttə, akademik Yaqub Mahmudovun AXC tarixinin öyrənilməsi sahəsində fəaliyyəti daha genişdir. Onun rəhbərliyi altında bu problemin müxtəlif aspektləri üzrə onlarla dissertasiya işi yazılmış, elmi redaksiya ilə monoqrafiyalar nəşr edilmişdir. Televiziya kanallarında, qəzet və jurnallarda, elektron informasiya orqanlarında bu mövzu ilə bağlı çoxlu sayda müsahibələri, açıqlamaları yayımlanmışdır.

İstifadə edilmiş mənbələr və ədəbiyyat

1. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. I c., Bakı, 2009; Azərbaycan xalqına qarşı 1918-1920-ci illər soyqırımı. II c., I kitab, Gəncə quberniyası, Bakı, 2010; Azərbaycan xalqına qarşı 1918-1920-ci illər soyqırımı. II c., II kitab, İrəvan quberniyasında soyqırımı Bakı, 2010; Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı". III c., Xatirələr (sənədlər toplusu), Bakı, 2010
2. <https://az.trend.az/azerbajian/society/1411630.html>
3. Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании. Баку: Типография Шапр-Гарб, 2011, 712 с.
4. "Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XIX-XX əsrlər. Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivinin sənədləri". Bakı. Çasıoğlu: 2012. 752 s.
5. Mahmudov Y.M. Azərbaycan xalqının ilk Demokratik Respublikası. // Bakı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri. 25-ci c., 2008, s.4-35
6. <http://strateq.az/siyaset/241087/irəvanin-erəmanilərə-verilməsi-qərarı-ləğv-edilməlidir.html>;
https://www.yeniavaz.com/NewsContent/ZNewsContent/44154/irəvanin-erəmanilərə-verilməsi-barədə-qərar-oz-huquqi-quvvəsini-itirib;_Xalq_qəzeti", 8 iyun 2018-ci il, №128

**YAGUB MAHMUDOV AND HISTORY
OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC**

Summary

The article deals with the multifaceted activity of the academician Yagub Mahmudov in the objective study of the history of the Azerbaijan Democratic Republic. It is noted that under his leadership a number of scientific conferences on the history of the ADR at a high level dedicated to anniversaries were held, documents and materials stored in the archives of various countries on the history of the ADR were published, which are of great importance for an in-depth study of this problem.

**ЯГУБ МАХМУДОВ И ИСТОРИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Резюме

В статье рассматривается многогранная деятельность академика Ягуба Махмудова в объективном исследовании истории Азербайджанской Народной Республики. Отмечается, что под его руководством были проведены ряд научных конференций по истории АНР на высоком уровне, посвященных юбилеям, опубликованы документы и материалы, хранящиеся в архивах различных стран по истории АНР, имеющие большое значение для глубокого изучения данной проблемы.